

of Central Asia's most storied peoples. By studying and preserving these unique words, we not only gain a deeper understanding of the language but also ensure that the cultural heritage embedded within them is passed on to future generations. The continued exploration and documentation of the *go'nergen so'zler* offer a pathway to understanding the broader linguistic and cultural evolution of the region.

References:

1. Akhmedov, R. (2020). Linguistic Diversity in Central Asia: Karakalpak as a Case Study. Tashkent: National University of Uzbekistan Press.
2. Kudaibergenova, Z. (2018). Language and Identity in Central Asia: The Role of Karakalpak. *Journal of Central Asian Linguistics*, 12(3), 45-58.
3. Sharipova, L. (2019). Karakalpak Cultural Heritage and Language Preservation. Almaty: Kazakh University Press.
4. Taxirovna, S. L. Axmetova Moldir Kasim kizi.(2024). A Cross-Cultural Perspective on Japanese and Karakalpak Greetings. *Procedia of Philosophical and Pedagogical Sciences*, 3(4), 1-4.
5. Uteshova Z. The general characteristics of teaching reading comprehension //InterConf.–2020. – 2020.

Q.MÁTMURATOVTIŇ «TERBENBES» ROMANÍŇDA SESLERDIŇ STILISTIKALÍQ FUNKCIYADA QOLLANÍLÍWÍ HAQQÍŇDA

Aymurzaeva Ulbosin Joldasbay qızı

*Berdaq atındaǵı QMU Qaraqalpaq filologiyası hám jurnalistika fakulteti Baspa isi tálim
baǵdarı 3-kurs studentı*

Kórkem ádebiyatta jazıwshı sóz tańlawında tildiń barlıq stilleri de (kitabıy hám sóylew stilleri) paydalanıla beredi hám olardı paydalanıw shıǵarmadaǵı waqıyaǵa, onıń personajlarınıń xarakteristikasına, tiline baylanıslı boladı. Sonlıqtan da hár bir kórkem shıǵarmada jazıwshınıń individuallıǵı, jekke stili, onıń kóz qarasları, obraz jasaw uqıplılıǵı kórinedi. Ayırım jazıwshılar óziniń sheberligi menen milliy ádebiy tildiń rawajlanıwında iz qaldırıp, oǵan óz tásirin tiygize aladı.

Biz belgili dramaturg hám jurnalist, jazıwshı, kórkem óner ǵayratkeri Qıpshaqbay Mátmuratovtıń «Terbenbes» romanında seslerdiń stilistikalıq funkciyalarda qollanılıwın qarap shıǵamız. Q.Mátmuratov bul shıǵarmasında XXI ásir baslarında óziniń isbilermenlik uqıbı arqalı xalqınıń baxıt-ıǵbalı ushın janın otqa jaǵıp xızmet etken tariyxıy tulǵa Lepes bay haqqında sóz etedi.

Geypara izertlewshiler fonetikanıń stilistikalıq quralların úlken eki topaǵa bólip qaraydı: avtorlıq qurallar hám atqarıw (sóylew) quralları.

Avtorlıq qurallar dep poetikalıq shıǵarmalardaǵı ritmika, metrika, rifma alliteraciya hám t.b. aytıladı, al atqarıw qurallarına intonaciya, pauza, logikalıq hám frazalıq pát, sózlerdiń aytılıwındaǵı emocionallıq hám ekspressivlik belgiler (boyawlar) kiredi [1].

Rus tiliniń stilistikası boyınsha jazılǵan miynetlerde fonetikalıq stilistikada, tiykarınan: 1) sózlerdiń aytılwı (sóylew) stili; 2) seslerdiń stilistikalıq funkciyası; 3) seslik simbolizm hám seslerdiń poetikalıq funkciyası analizlengen [2]. Haqıyqatında da kórsetilgen bul fonetikalıq qurallar hár qıylı stilistikalıq xızmetler atqaradı.

Sunday-aq jazıwshı shıǵarmasında seslerdiń aytılw stili birqansha ózgeshe bolıp keledi. Shıǵarma tilinde sesler óziniń sózdegi poziciyasına qaray hár qıylı aytılw múmkin. Ondaǵı nızamlılıqlardı hár tildiń orfoepiyalıq normaları belgileydi [3]. Biraq sóylewde bul normalar saqlana bermeydi. Máselen, radio hám televideniedegi diktordardıń, lektor hám dokladshılardıń, sonday-aq sabaqtaǵı muǵallimlerdiń tilinde sózdegi sesler jazba ádebiy tildegi normaları menen aytıladı. Al óz-ara sóylesiwde, awızeki sóylewde sózdegi ayırım sesler, hátteki buwınlar túsirilip te aytıla beredi: -

Aytarın bar ma! – Lepestin gápin jónlep bolıp, onın ózi menen qızıqtı. – Al, *búytip (bulay etip)* kele bermeytuğın ediń, jol bolsın! – Garrı kúldi (165-bet). – Yaqshı, - Nuray qaptalıdğı kórpesheni shappatladı. – Zinireymey, shók *minerge (mına jerge)* (166-bet). – Awa-dá! O biziń Araldın balıqlarınday hasıl balıqlardı *qaerde (qay jerde)* kórgendi deyseń, ol Oyaz! – dep garrı Lepestin iyeginin astına kem-kemnen kirip baratır (168-bet). Shimbaydın arbash awılınan óte bergenimizde, qulaqları qayshılانған qaratur aygır mingen birew qaptallasıp *kep (kelip)* sálemlesti (176-bet). Joqarıda kórsetilgen misallarda jazıwshı shıǵarmanı elede ashıq bayanlawda awızeki sóylew stiline paydalanğan hám ayırım sesler, hátteki buwınlar túsirip qollanılğan.

Seslerdi durıs aytıw saxna tili ushın da úlken áhmiyetke iye. Saxnadğı aktyorlar sózlerdi anıq, túsiniikli, ádebiy tildin normalarına sáykeslep aytıwı kerek, yaǵnıy olar ádebiy tilde sóylewi kerek. Biraq shıǵarmadğı personajlardın obrazına, olardıń xarakteristikasına baylanıslı geyde ádebiy sóylew normaları buzılıp ta aytıla beriwı múmkin. –Way- ay-y, sonı ele bilmeyseń be? – Yaq aǵa, bilseń *aytósse!* (162-bet). Júykemdi *qur-tıyp*, aradan eki kúndi ótkizip keldi-aw. (164-bet) – Ózim haqqında kóp soradı. Usınday jay-jáywat *otır-ıyp* tıymlı-tıymlı etip aytıp berdim. (169-bet) – *Bawrekella!* Seniń xalıqqa xızmetińniń hesabı joq ǵoy, inim! (176-bet).

Shıǵarmada seslerdin stilistikalıq funkciyası. Belgili bolǵanıday sózdin quramındaǵı fonema geyde óziniń ayırıqsha aytılıwına baylanıslı sóylewshiniń ózin de sıpatlap beriwı múmkin. Bul haqqında N.S.Trubeckoy: «Birewdin sóylegenin tılay otırıp, biz kimniń sóylegenin qanday ton menen hám onın ne sóylegenin esitemiz», - dep kórsetedi [4]. Basqasha aytqanda, shıǵarmadğı hár bir sóylewshiniń seslerdi aytıwında ózine tán ózgeshelikleri boladı. Máselen, shıǵarma mazmunınan belgili bolǵanıday bas qaharmannın rus jerlerinde bolıwı hám sol dáwir siyasatı rus tiliniń orfoepiyası menen jaqsı tanıs bolǵan jazıwshı russha sózlerdi bul tildegi sóylewdin ádebiy normalarına sáykeslep aytadı: Bul barıp *oralskiyden* mıyıq alajaq, sóytip, atajaq bolıstı! (26-bet). – Aralskiyge, odan arı shoyın jol menen balıqtı *orısıyatqa* qatnataman, - dedi. (26-bet). Sol bes jıldın songı kúnleri keme menen Aralskiyge onnan arı temir jol menen *Orınbor* hám basqa qalalarǵa balıq aparıp sawda islep, Ementaydın tapsırmasın kewlindegidey etip bejerip keletuğın nátiyjege jetti. (87-bet). Al olardıń orfoepiyasın sol dáwirdin adamları bul sózlerdi buzıp yamasa tiliniń normalarına sáykeslep aytıwı múmkin: *oralskiy*, *orısıyat*, *Orınbor*. Sonday-aq awızeki sóylewde berilgen bunday sózler sol dáwirdi elede ayqın súwretlep beredi.

Seslik simvolizm hám seslerdin poetikalıq funkciyası. Sesler, álbette, óz aldına turıp máni ańlatpaydı, biraq ayırım jaǵdaylarda geypara sesler belgili bir asociaciya (uqsaslıq), al ekinshi sesler basqa da bir asociaciya ańlatıwı múmkin. Seslerdin usınday belgili bir asociaciya (uqsaslıq) tuwdırıw uqıplılıǵın seslik simvolizm dep ataydı. Tildegi ayırım predmetlerdin atamaları olardıń shıǵaratuğın sestine eliklew nátiyjesinde kelip shıqqan: *ǵarǵa*, *shımshıq*, *áchók*, *dúńgir* hám t.b. Biraq stilistikadğı seslik simvolizm seslerdin artikulyaciyalıq sapasına (dirildewik, shawqımlı hám t.b.) baylanıslı bolıp keledi. Belgili bir seslerdin qosıq qatarlarında tákirarlanıp keliwi arqalı olarda qanday da bir assocaciya (uqsaslıq), súwretlenetuğın predmettin qosımsha seslik xarakteristikası, obrazı ańǵarıladı. Bul siyaqlı ózgeshelikler shıǵarmada kóplep ushırasadı. Máselen: - Aǵamnıń etiginde shóje bar,... –Aǵamnıń etigindegi shóje emes, palapan, palapan! Shúykildegen joq, palapanday «shıyq-shıyq» etti. (66-bet)

Esken samal – «guw-guw», joldin eki tórepi toǵaylıq, úrpek bas nar qamıslar «zuw-zuw» qalıp baratır!...

Juwmaqlap aytqanda, T.Mátmuratov «Terbenbes» romanında seslerdin qollanıwı, seslerdin simvolliq belgige iye bolıp keliw úlgerin ayqın kóriwimizge boladı. Óz shıǵarmalarında kórkemlew qurallarınan orınlı paydalanğan. Usınnan-aq, belgili jazıwshı ólgen menen onın qunlı dóretpeleri ólmeydi, xalqımız arasında neshshe mın jıllap jasay beredi.

Paydalanılğan ádebiyatlar:

1. Курбатов Х.Р. Татарская лингвистическая стилистика и поэтика. М.,Наука, 1978, с. 141.

2. Барлас Л.Г.Русский язык, Стилистика. М.,Просвещение, 1978; с. 185.
3. Бердимуратов Е., Даўлетов А. Хәзирги қарақалпақ тили. Фонетика, лексикология. Нөкис, Қарақалпақстан, 1979, 140-145 бетлер.
4. Трубецкой Н.С. Основы фонологии. М., 1960, с.22

KEÑES SMAMUTOVTÍN QACHARMAN PORTRETIN JARATÍW SHEBERLIGI

Baymuratov Axunjan Sultanbay uli
QMU magistranti

Hárqanday shıǵarmanıń kórkemligin támiyinlewshi, shıǵarma qaharmanlarınıń xarakterin ashıp beriwge xizmet etiwshi nárse - bul qaharman portreti. Kórkem shıǵarma qurılısında monolog, diolog, peyzajlıq súwretlewler qanday xizmet atqarsa, qaharman portretiniń de ózine jarasa kóterer júgi bar. Qálegen shıǵarmada qaharmanlar qatnasadı hám olar sırtqı kórinisi jaǵınan bir-birinen parıqlanadı yaki bir-birine júdá jaqın da bolıwı múmkin. Shıǵarma qaharmanları is-háreketi menen yaki sırtqı kórinisi menen de oqıwshı yadında qaladı hám onıń dıqqatın tarta aladı. Tek ǵana qaharmanlardıń is-háreketi arqalı oqıwshı qaharman haqqında tolıq túsiniń alıwı qıyın. Yaǵnıy oqıwshı qaharmandı kóz aldına tolıq sáwlelendire alıwı ushın qaharman portretiniń sheber súwretlep beriliwi úlken áhmiyetke iye. Shıǵarma qaharmanlarınıń portretin súwretlew de óz gezeginde jazıwshıdan úlken sheberlikti talap etedi. Sebebi, jazıwshı qaharmanın sırtqı pishimin sheber ashıp beriw ushın hár túrli kórkemlew qurallarınan hám óziniń avtorlıq fantaziyasınan durıs hám orınlı paydalana alıwı zárúr. Orınlı hám sheber qollanılǵan súwretlewler qaharmandı tap oqıwshınıń aldında tiri turǵanday etip sáwlelendiriwge xizmet etedi. Bul bolsa kórkem shıǵarmanıń tásir etiw kúshin ele de nıǵaytadı onıń qunlılıǵın támiyinleydi. Qaharman portretiniń áne usınday ózine tán xizmeti hám áhmiyeti bar. «Portret-francuz sózi bolıp, «portraire»- «súwretlew» sózinen alınǵan. Personajdıń sóz arqalı súwretlengen sırtqı kórinisi (bet-álpeti, denesi, kiyimi, júz belgileri, dene halatı hám háreketleri, qılıqları), oqıwshı qıyalında janlanatuǵın tolıq insan obrazın jaratıwshı hám onıń xarakterin ashıwshı qurallardıń biri. Portret epikalıq shıǵarmanıń kompaziciyalıq tiykarınıń bir kórinisi» [1-8]. Biz qaharmanın sırtqı kórinisin kóz aldımızǵa elesletiw arqalı ol haqqında, onıń xakteri haqqında da tereń túsiniń hám maǵlıwmatlar alamız. Sol arqalı bizde shıǵarma ishine ele de tereńrek kirip bara alıw imkaniyatı payda boladı. Portret hám peyzaj ústinde arnawlı izertlew jumısın alıp barǵan rus ilimpazı L.N.Dmitrievskoy tómendegishe pikir bildiredi: «Ádebiy shıǵarmada portret bul waqıyalıqtı ańlawdıń arnawlı forması hám jazıwshınıń individual stiline muwapıq qaharman obrazınıń sırtqı kelbeti arqalı onıń daralıǵı, ishki mazmunı, qálbin sáwlelendiriw qurallarınıń biri» [2-90]. Áne solay eken, qaharman portretiniń sheber súwretlenip beriliwi shıǵarma mazmunınıń ele de tereń ashılıwına, onıń kórkemlik dúnyasınıń bayıwına óz úlesin qospastan qalmaydı.

Biz kórkem shıǵarmalardaǵı qaharman portretiniń sheber súwretleniwin jazıwshı K. Smamutov shıǵarmaları misalında kórsek boladı. Jazıwshınıń ózine tán bolǵan portret jaratıw usılın biz shıǵarmanı oqıp baratırıp ańlaymız. Jazıwshı sonshellı dárejede qaharman portretin sheber súwretley aladı, nátiyjede oqıwshı kóz aldında sol qaharman anıq hám tınıq sáwlelenedi. Bunday dewimizdiń óz sebepleri bar. Pikirimizdi dálillew maqsetinde jazıwshı shıǵarmalarındaǵı qaharman portretin súwretleniwine misallar keltirip ótsek. Máselen: Jazıwshı óziniń «Solaqay» gúrrińinde shıǵarma qaharmanı Mustafa Axmetovtıń portretin bılayınsha súwretleydi: «Ol kisini televizordan talay mártebe kórdim. Sırtqı pishimi ataqlı alımnan góre atı táriyxta qalǵan kompozitorǵa megzeydi. Qorǵasın túsles gúńgirt aq shashı qamır iyleytuǵın qalayı tabaqtay dónģelenip, qulaqların kórsetpey jawıp tur. Iyni menen birotala birigip ketken juwan moyını, semechkanıń mayın jaqqanday jıltıraǵan jalpaq beti, bul kisiniń aylıqtı oǵada kóp alatıwınan derek beredi. Qansha aytqan menen ilimniń adamı ǵoy. Asıqpaydı, albıramaydı. Barlıq qıymıl-qozǵalıısında gúyis qaytarıp turǵan sıyırdıń